

*Branislava Knežić,¹
Ljeposava Ilijić²*

UDK: 343.22:37.013.83(497.11)

STRUČNO OBRAZOVANJE OSUĐENIKA: ISKUŠENJE NADE³

Sažetak

Svetska i naša kriminološka, penološko-andragoška, psihološka, i sociološka literatura nas uči da ni najstrožije kazne kroz istoriju nisu imale uspeha u smanjenju stope kriminala i recidivizma. Stoga bi tretman osuđenika zasnovan na obrazovanju, obuci i upošljavanju trebalo da ima najviše šansi za pripremu osuđenika za život po isteku kazne, što je i svrha izvršenja zatvorske kazne (Zakon o izvršenju krivičnih sankcija RS).

Rezultati istraživanja, u svetu i kod nas, ukazuju na podatak da su obrazovni nivo, stručna kvalifikovanost i veštine osuđenika niže od proseka opšte populacije. Nizak nivo stručne osposobljenosti i nepostojanje veština neophodnih za uključivanje u svet rada dodatno otežavaju zapošljavanje osuđenika nakon izlaska iz zatvora. Brojne sudije ukazuju na podatak da uključivanje osuđenika u proces stručnog osposobljavanja ima višestruke pozitivne efekte kako u podizanju obrazovnog nivoa, smanjenju recidivizma i povećanju mogućnosti za zapošljavanje nakon izlaska na slobodu tako i u poboljšanju ponašanja osuđenika u zatvoru. Nada u „popravljanje” je najveći izazov za zatorenike i za one koji su ih zatvorili a stručno obrazovanje se pojavljuje kao dobar trag na tom putu. Analizi rezultata istraživanja efekata obrazovnog procesa i stručnog osposobljavanja osuđenika su posvećeni redovi ovog rada.

Ključne reči: osuđenici, obrazovanje, stručno osposobljavanje, recidivizam, pozitivne promene u ponašanju.

1 Branislava Knežić, naučni savetnik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja i vanredni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; e-mail: brknezic@gmail.com.

2 Ljeposava Ilijić, istraživač saradnik Instituta za kriminološka i sociološka istraživanja; e-mail: lelalela_bgd@yahoo.com.

3 Rad je nastao u okviru projekta *Kriminal u Srbiji: fenomenologija, rizici i mogućnost socijalne intervencije* (broj 47011) koji finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Visok procenat recidivizma i kod nas, i u svetu, svedoči da ni stroge kazne ni duga izolacija iz društva sami po sebi ne utiču na smanjenje i prevenciju kriminala. Značaj obrazovanja kao sastavnog dela tretmana u zatvorima prepoznat je i od međunarodnih organizacija, koje naglašavaju da je obrazovanje jedno od osnovnih ljudskih potreba, ali i ljudsko pravo koje je od suštinskog značaja za lični razvoj. Obrazovna delatnost, posmatrana kroz prihvaćen holistički pogled, deo je doživotnog procesa pa u tom kontekstu nema razloga da on bude prekinut izvršenjem zatvorske kazne (United Nations & UNESCO – Institute for Education 1995). Međunarodni pravni dokumenti na kojima se temelje naši zakoni, u prošlosti i danas, o izvršenju krivičnih sankcija su: *Standardna minimalna pravila UN za postupanje sa zatvorenima* iz 1955; *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i temeljnih sloboda* iz 1950; *Evropska minimalna pravila za postupanje sa zatvorenima* iz 1973. i *Evropska zatvorska pravila* iz 1987. i 2006. godine. Ako se uporedi ZIKS s međunarodnim standardima, posebno sa *Evropskim zatvorskim pravilima*, može se zaključiti, kada su u pitanju odredbe o zaštiti prava osuđenika, pa i prava na obrazovanje, da je u dobroj meri usaglašen s njima. Ali, uslovi izvršenja kazne: prenaseljenost zatvora, zastarelost opreme, nemogućnost dosledne klasifikacije osuđenika, neodgovarajuća arhitektonska rešenja zatvora i nedovoljnost stručnog kadra samo su neki od pokazatelja raskoraka između pravnih normi i penološke stvarnosti (Knežić 2014).

Preporuka Saveta Evrope o obrazovanju u zatvoru i *Evropska zatvorska pravila* ističu važnost obezbeđivanja adekvatnih programa obrazovanja i profesionalne obuke u zatvorima. *Evropska zatvorska pravila*⁴ posvećena obrazovanju zatvorenika sadrže 7 članova od kojih izdvajamo (čl. 28.1): *Svaki zatvor treba da nastoji da svim zatvorenima omogući pristup obrazovnim programima koji su što je moguće sveobuhvatniji i koji zadovoljavaju njihove individualne potrebe, istovremeno vodeći računa o njihovim težnjama;* (čl. 28.2): *Prioritet imaju zatvorenici koji su nepismeni ili oni koji nemaju osnovno ili vokaciono obrazovanje* i (čl. 28.3): *Posebna pažnja poklanja se obrazovanju mlađih zatvorenika i zatvorenika s*

4 Preporuka Rec (2006)2 Komiteta ministara država članica u vezi sa *Evropskim zatvorskim pravilima* koju je usvojio Komitet ministara 11. januara 2006. na 952 sednici zamenika ministara.

posebnim potrebama. Ova pravila stvaraju prostor za kvalitetnu realizaciju obrazovnog procesa u zatvoru uprkos brojnim preprekama na putu njegovog sprovođenja.

Zakon o izvršenju krivičnih sankcija Srbije u čl. 122 propisuje pravo osuđenih na osnovno i srednje obrazovanje: *Osuđeni ima pravo na osnovno i srednje obrazovanje, koje se shodno opštim propisima organizuje u zavodu. Zavod organizuje i druge vidove obrazovanja* (ZIKS 2014). Pravo osuđenih lica na obrazovanje propisano je u svim relevantnim normativnim rešenjima, na tome se često i završava jer je mali procenat osuđenika uključen u programe obrazovanja, najčešće na osnovu prethodnog nivoa obrazovanja i procene osoblja u prijemnom odeljenju (Knežić 2001, 2014).

Iako su istraživanja pokazala da su obrazovanje i edukativni programi u zatvoru važan faktor koji utiče na smanjenje recidivizma (Cecil et al. 2000; Steurer, Smith 2003; Vacca 2004; MacKenzie 2006), stiče se utisak da su očekivanja od transformišuće uloge obrazovanja prevelika, s obzirom na broj iskušenja na putu do svrsishodnog obrazovanja u zatvoru. Uspeh se može očekivati jedino ako je obrazovanje organizovano prema potrebama osuđenika i šire društvene zajednice. Edukacijom osuđenika postižu se višestruki ciljevi: korisno osmišljeno i provedeno vreme u zatvoru, osposobljavanje za neko deficitarno zanimanje koje će im olakšati zaposlenje po izlasku iz zatvora, umanjivanje negativnih posledica zatvaranja, učenje nenasilnog rešavanja konflikata i razvijanje socijalnih veština.

Promene ponašanja osuđenika su veliko iskušenje onih koji se bave problemima izvršenja zatvorskih kazni, u praksi i u nauci, a obrazovne delatnosti u zatvoru bi trebalo da vrata nade u reintegraciju osuđenika. Obrazovanje je dovoljno dobro, ma kakvo bilo, da životu izvan žice doda više od nade. Korisnost stručnog obrazovanja ili osposobljavanja valjda niko nigde, pa ni kad je čovek lišen slobode, ne osporava. Određenjem, funkcijama i ciljevima stručnog obrazovanja, pored brojnih andragoga, u nas se u novije vreme temeljno pozabavio Despotović i opravdano zaključio da *stručno obrazovanje, osim instrumentalnih, ima i šire socijalne i personalne ciljeve i funkcije. Ono podrazumeva osposobljavanje za socijalnu participaciju i omogućuje je putem razvoja personalnih sklonosti i sposobnosti* (Despotović 2010: 89). I stručno obrazovanje u zatvoru bi trebalo da je u funkciji upošljavanja u zatvoru, zapošljivosti nakon izlaska na slobodu i smanjenja recidivizma. Može se očekivati da je obrazovanje u

institucionalnom tretmanu najsigurnija karika u lancu, s kojom ne bi trebalo da su osuđena lica „zamrznuta” u vremenu i prostoru. Naime, na osnovu stečenih znanja, veština i stavova potrebnih za tržište rada, osuđenici bi se uz lakšu zapošljivost bolje „uklopili” i u život na slobodi bez novog vršenja krivičnih dela. No, izazovi i nade obrazovanja osuđenika počinju od toga da su oni silom zakona dospeli u zatvore, u kojima se teško mogu navesti pozitivne strane, makar ih pretvorili u najsavremenije školske ustanove. Iskušenja se odnose kako na osobenosti lica lišenih slobode (starost, pol, prethodni nivo obrazovanja i teškoće u učenju, ranija zaposlenost i dr.) tako i na probleme društva i zatvora (mogućnosti organizovanja obrazovanja, osposobljenost i motivisanost kadrova, sigurnosni razlozi i dr.).

U većini evropskih zemalja obrazovanje i profesionalno osposobljavanje predstavlja zakonski zagantovano pravo osuđenih. Iako se ovo pravo obično odnosi na sve osuđenike, u nekim slučajevima prioritet imaju određene kategorije osuđenih, kao što su npr. maloletnici ili oni koji ne poseduju osnovne veštine pisanja i čitanja i dr. *Evropska zatvorska pravila* navode da zatvorenici sa obrazovnim potrebama, oni koji nemaju osnovno ili stručno obrazovanje imaju prioritetan pristup zatvorskim obrazovnim programima. Iako *Evropska zatvorska pravila* navode koje kategorije obuhvata obrazovanje u zatvorima, ova odredba se drugačije tumači u brojnim zemljama. Tako, npr., u Estoniji zatvorska služba identifikuje četiri osnovne kategorije obrazovanja: formalno opšte obrazovanje, formalno stručno obrazovanje, rehabilitacioni programi (kao što su, npr., programi kontrole besa i agresivnosti) i neformalno obrazovanje, koje obuhvata sve ostale aktivnosti. Obrazovni tretman u većini zemalja podrazumeva:

- *Opšte obrazovanje* (osnovnoškolsko – koje obuhvata razvoj pismenosti i nastavu iz predmeta kao što su matematika, nauka, istorija, geografija i dr.);
- *Stručno obrazovanje i obuku* (tj. edukaciju i obuku koja ima za cilj da pruži osuđenicima znanja, veštine i/ili kompetencije koje su neophodne u određenim zanimanjima ili šire na tržištu rada);
- *Neformalno učenje*, npr. stručno usavršavanje putem aktivnosti koje obično ne donose zvanični sertifikat (umetničke i zanatske delatnosti) ili programi pomoći zatvorenicima, koji su usmereni ka razvijanju veština upravljanja agresijom i ljutnjom, kao i programi pripreme osuđenika za integrisanje u društvenu zajednicu i dr. (Hawley; Murphy & Souto-Otero 2013).

Postoje istraživanja koja ukazuju da su edukativni nivo, radno iskustvo i veštine zatvorenika ispod proseka opšte populacije. Nizak nivo kvalifikacija ima negativne efekte na perspektivu zapošljavanja osuđenika nakon otpuštanja iz zatvora, a utvrđeno je da je to jedan od ključnih faktora koji utiču na to da li će bivši osuđenik ponovo počiniti prestup ili ne (Hawley; Murphy; Souto-Otero 2013). Po poslednjim dostupnim podacima (Uprave za izvršenje krivičnih sankcija na dan 31. 12. 2013.) u srpskim zatvorima je bilo 42 % osuđenika od potpuno nepismenih do dovršene osnovne škole), što dovoljno ukazuje na neophodnost stručnog osposobljavanja. Iste godine 11 % osuđenika bilo je obuhvaćeno stručnom obukom, zahvaljujući pilot-projekatu *Podrška stručnom obrazovanju i obuci u zatvorskim ustanovama u Srbiji* koji je finansirala Evropska unija u toku 2012. i 2013. godine. Projekat je podrška Upravi za izvršenje krivičnih sankcija Ministarstva pravde i državne uprave na uspostavljanju održivog i produktivnog sistema stručnog obrazovanja i obuke (VET) osuđenika u zatvorima u Srbiji. Cilj projekta sprovedenog u tri KPZ: u Požarevacu, Sremskoj Mitrovici i Nišu bio je doprinos resocijalizaciji osuđenika i povećanju njihovog zapošljavanja nakon izdržane zatvorske kazne. Odabrano je pet zanimanja koja su deficitarna na tržištu rada u Srbiji: pekarstvo (tri tipa obuke), štampanje sito-štamptom, zavarivanje (tri tipa zavarivanja), stolarstvo i povrtlarstvo. Obuku je završilo 500 osuđenika, a prethodno su obučeni timovi za sprovođenje obuke (po 60 službenika za tretman i instruktora za 5 odabranih zanimanja). Za teorijsku nastavu odabrano je i obučeno 20 nastavnika iz srednjih stručnih škola verifikovanih za obrazovanje odraslih. Nabavljena je i instalirana savremena oprema na kojoj se izvodila obuka zatvorenika iz svih pet odabranih zanimanja. Uvođenje stručnog obrazovanja i obuke osuđenika u skladu sa potrebama na tržištu rada iako nema mogućnosti za uključivanje svih zainteresovanih je izvestan napredak penološkog tretmana i ohrabrenje za druge zatvore, zatvorenike i osoblje (Knežić 2014). I *Podrška stručnom obrazovanju i obuci* i navedeni oblik osposobljavanja mimoišli su osuđenice.

O profesionalnom osposobljavanju, recidivizmu i mogućnostima zapošljavanja

Značaj i ulogu obrazovanja, posebno stručnog osposobljavanja, u procesu socijalne reintegracije osuđenika potvrđuju i rezultati sledećih istraživanja. Najveći broj stranih studija usmeren je na istraživanje efekata određenog nivoa obrazovnog procesa (osnovnog ili srednjeg stručnog) koji se sprovodi u zatvoru na kasniji život na slobodi, najčešće na recidivizam⁵ (Gaes 2008).

Rezultati istraživanja studija pokazuju da je obrazovanje u zatvoru povezano sa smanjenom stopom recidiva (Gerber & Fritsch 1995; Brown 2000; Hawley; Murphy & Souto-Otero 2013). Osuđenici koji steknu opšte obrazovanje i profesionalno osposobljavanje imaju znatno manje šanse da se vrate u zatvor nakon otpuštanja i imaju veće šanse da nađu posao u poređenju sa osuđenicima koji ne učestvuju u obrazovnim programima (Davis; Bozick; Steel; Saunders & Miles 2013). U studiji Dejvisa i saradnika (Davis et al. 2013) napravljen je pregled naučne literature posvećene istraživanju zatvorskog obrazovanja i sprovedena je metaanaliza nad prikupljenim podacima. Rezultati ove analize pokazuju da osuđenici koji su učestvovali u zatvorskim obrazovnim programima imaju 43 % manje šanse da se vrate u zatvor od onih koji nisu učestvovali. Takođe su utvrdili da oni imaju i veće šanse za zapošljavanje nakon izlaska iz zatvora u odnosu na one koji nisu učestvovali u obrazovnim programima (prema: Knežić; Savić 2015).

Ispitujući veze između učešća zatvorenika u stručnom obrazovanju i programima obuke (*VET*) dostupnim u okviru zatvorskog sistema Australije i njihove šanse za povratak u zatvor, Kalan i Gardner (Callan & Gardner 2007) došli su do nalaza da zatvorenici koji su bili uključeni u programe profesionalne obuke imaju manje šanse da se vrate u zatvor od onih koji nisu učestvovali u programu. Ovaj zaključak nastao je na osnovu rezultata istraživanja koji potvrđuju da je 32 % zatvorenika koji nisu bili uključeni u profesionalnu obuku ponovo bilo vraćeno u zatvor u roku od dve godine od otpuštanja iz zatvora, u poređenju sa 23 % zatvorenika koji su bili uključeni u programe obuke.

5 Najčešće posmatran kao ponovno vraćanje u zatvor u periodu od tri do pet godina nakon otpuštanja.

Studija Kalana i Gardnera (2007) obuhvatila je uzorak od 6021 osuđenika koji su otpušteni iz zatvora u periodu od jula meseca 2001. do novembra meseca 2002. godine. Ponovni prekršaj praćen je za ovu populaciju od datuma njihovog otpuštanja do konačnih analiza istraživanja u novembru 2004. godine, a dokaz o ponovnom izvršenju krivičnog dela dobijen je na osnovu informacija o povratku u pritvor ili zatvor i/ili vraćanje u nadzor u zajednici. Recidiv je definisan kao ponovno vraćanje u pritvor u periodu istraživanja (30,1 % od početnog uzorka).

Rezultati već pomenute metaanalitičke studije ukazuju na podatak da obrazovanje u zatvoru smanjuje rizik od ponovnog izvršenja krivičnog dela nakon otpuštanja. Zatvorenici koji su učestvovali u programima profesionalnog oposobljavanja imaju 43 % manje šanse za recidiv, u poređenju sa osuđenima koji nisu bili uključeni u programe obuke (Davis; Bozick; Steele; Saunders & Miles 2013).

Potvrđeni rezultati pozitivnog delovanja obrazovnih programa važni su ne samo sa aspekta redukcije recidivizma već i sa aspekta održivosti programa, jer se devedesetih godina prošlog veka velik broj zatvora u Sjedinjenim Američkim Državama suočio sa mogućnosti smanjenja ili potpune eliminacije određenih programa iz procesa tretmana zbog nedostatka finansijskih sredstava za njihovu realizaciju (Tracy; Smith & Steurer 1998).

Kao što je ranije pomenuto, većina osuđenika ima nizak nivo obrazovanja, niske ili nepotpune kvalifikacije i nestabilnu istoriju zapošljavanja po prijemu u kazneno-popravnu ustanovu. Obrazovni programi imaju potencijal da povećaju stopu zaposlenosti prestupnika u ustanovi, ali i da poboljšaju šanse za obezbeđivanje zaposlenja u društvenoj zajednici, nakon otpuštanja (John Howard Society of Alberta 2002). Iako rezultati istraživanja u svetu ukazuju na povezanost između učešća osuđenika u obrazovanim programima i smanjenja recidivizma, kod nas se ne sprovede slična istraživanja niti praćenja efekata malobrojnih bivših osuđenika koji su bili uključeni u obrazovne programe.

Pored uticaja koji profesionalno osposobljavanje osuđenika ima na recidivizam, istraživanja su usmerena i na utvrđivanje korelativnih veza između uključivanja osuđenika u programe stručne obuke i zapošljavanja po izlasku iz zatvora.

Ugen (Uggen 2000) u svojoj studiji ukazuje da, u poređenju sa mlađim prestupnicima, za mnoge prestupnike u kasnim dvadesetim godinama i kasnije dobijanje posla nakon otpuštanja iz zatvora predstavlja prekretnicu za život daleko od kriminala.

Dejvis i saradnici su ispitivali odnos između obrazovanja u zatvorima i zapošljavanja nakon otpuštanja i utvrdili da su šanse za dobijanje zaposlenja 28 % veće kod osuđenika koji su bili uključeni u programe profesionalnog osposobljavanja u zatvoru, u odnosu na osuđenike koji nisu bili uključeni u pomenute programe (Davis; Bozick; Steele; Saunders & Miles 2013).

U literaturi se mogu naći brojne teorije koje nastoje da objasne na koji način obrazovanje osuđenika u zatvoru ostvaruje svoj pozitivan uticaj na recidivizam i zapošljavanje osuđenika.

Tako, ekonomske teorije pretpostavljaju da su obrazovni programi važni u smanjenju recidivizma upravo preko direktnog uticaja na povećanje sposobnosti i mogućnosti zapošljavanja. Polazeći od stanovišta ekonomskih teorija, stopa zaposlenosti bivših osuđenika može se povećati iz nekoliko razloga. Prvo, osuđeni mogu obrazovanjem dobiti potrebnu diplomu srednje škole i na taj način ispuniti uslove za zapošljavanje koje ranije nisu imali, ali im obrazovni programi mogu pružiti i razvoj veština neophodnih za obavljanje određenih poslova. Iz ove perspektive, obrazovanje će povećati šanse počinioca za dobijanje i vođenje legitimnog posla nakon puštanja na slobodu, čime se eliminiše potreba za izvršenjem krivičnog dela radi pribavljanja finansijske koristi (MacKenzie 2012).

Ova stanovišta potvrđena su rezultatima velikog broja istraživanja koja govore da osuđeni koji su učestvovali u obrazovnim programima u zatvorskoj ustanovi imaju veću stopu zaposlenosti na slobodi od onih osuđenih koji nisu učestvovali u obrazovnim programima (Hawley; Murphy & Souto-Otero 2013; Evaluating Correctional Education 1997; Cronin 2011; Gerber & Fritsch 1995). Kronin (Cronin 2011) takođe navodi još jedan važan podatak, a to je da zapošljavanje osuđenog nakon isteka kazne predstavlja ujedno i najjači protektivni faktor, tako da su stope povrata skoro prepolovljene, ako se porede bivši osuđeni sa stalnim zaposlenjem sa onim osuđenima koji su bez posla.

Prema teoriji ekonomskog izbora, odnos između zapošljavanja i kriminala objašnjava se racionalnim izborom između legalnog rada i ilegalnih aktivnosti odnosno relativnom ekonomskom privlačnosti ove dve opcije. Pa tako, ako je legalni posao atraktivniji i privlačniji (u pogledu visine prihoda, radnog vremena i dr.), pojedinac će se odlučiti za legalne radne aktivnosti. Međutim, kada su ilegalne aktivnosti ekonomski privlačnije, pojedinci će se okrenuti kriminalu. Oni sa niskim nivoom obrazovanja ili oskudnim radnim veštinama odlučiće se za ilegalni posao, jer su njihove aktivnosti više nagrađene u poređenju sa zakonitim mogućnostima koje su im na raspolaganju. Iz ove perspektive, obrazovni procesi u zatvorskoj ustanovi mogu dati pojedincima veće mogućnosti za rad u društvenoj zajednici a koji će u ekonomskom pogledu biti zadovoljavajući (MacKenzie 2012).

O profesionalnom osposobljavanju i ponašanju osuđenika

Jedan od najčešćih načina procene efektivnosti obrazovanja osuđenih polazi od stope recidivizma onih koji su učestvovali u obrazovnim programima u zatvoru. Takav način procene zanemaruje činjenicu da na recidivizam mogu uticati brojni i nepredvidljivi faktori, ponekad bez ikakve veze sa preduzetim obrazovnim programima. Bez iscrpnijeg proučavanja ličnosti osuđenika i saznavanja društvenih okolnosti koje su prethodile i u koje se bivši osuđenik vraća ne može se istraživati ni problem obrazovanja niti povrata. Koliko je recidivizam rezultat sistema vrednosti usvojenog u zatvoru i koliko obrazovanje (kao obučavanje, uvežbavanje, iskustveno i stihijsko obrazovanje, sticanje obrazovanja neformalnim putem) kao i učenje u okviru „zatvoreničkog društva” i proširenje „repertoara” kriminalnih delatnosti” može biti prevencija ili podsticaj za nova kriminogena delovanja i dalje je neistraženo područje. Da li „izučeni” ili slučajno stečeni sistem vrednosti i ponašanja predstavljaju produbljivanje asocijalnosti i kriminalnog ponašanja, bez obzira na situaciju van zatvora, ili prilike van zatvora pružaju pogodno tlo da se naučeno iskaže pitanja su koja zavređuju ozbiljniju naučnu i stručnu pažnju. Da je resocijalizacija bez radnog angažovanja i obrazovanja beznadežna i kratkotrajna ukazuje i broj recidivista. Ponovimo, tretman osuđenika zasnovan na obrazovanju, obuci i upošljavanju trebalo bi da ima najviše šansi za uspeh jer bi istovremeno ispunio tri zadatka: „pripremio” osuđenika za život po isteku kazne, obezbedio bolje funkcionisanje zatvora i ispunio svrhu zatvorske kazne –

da osuđene osobe ne čine više krivična dela (Knežić 2009). Sistematičniji i metodološki precizniji način ispitivanja efikasnosti obrazovnih programa podrazumeva ispitivanje pozitivnih promena ličnosti i ponašanja do kojih je došlo pod uticajem obrazovanja u zatvoru (Ilić & Jovanić 2011: 143).

Istraživanje *Prison Studies Project*⁶ potvrđuje prethodno navedene stavove da se efekti obrazovnih programa ogledaju i u poboljšanju ponašanja osuđenika u samoj ustanovi, poboljšanju odnosa prema drugim zatvorenicima i stručnom osoblju, manjem broju izvršenih disciplinskih prestupa, napredovanju u tretmanu – češćoj reklasifikaciji u povoljniji tretman (Ilijić 2016). Nosioци obrazovnih programa ističu da je primetno i smanjenje nasilja, kao i opšte poboljšanje zatvorske discipline, koji su takođe rezultat uključenosti osuđenika u ove procese. Promene u ponašanju mogu se pripisati i boljim kognitivnim sposobnostima, kao i činjenici da se zatvorenoj osobi pruža prilika da se ponovo oseća kao čovek, upravo uključivanjem u aktivnosti kao što su odlazak na časove ili na posao (*Correctional Association of New York* 2009).

Postupajući na ovaj način, Parker (1990) je ispitivao uzorak od 300 osuđenih koji kaznu zatvora izdržavaju u penalnim ustanovama sa maksimalnim stepenom obezbeđenja u državi New York. Obrazovanje kao varijabla, posmatrano je u 3 stepena: obrazovni nivo u vreme dolaska u ustanovu, sadašnji obrazovni nivo i promene koje su nastale. Ustanovio je da postoji pozitivna korelacija između obrazovnog nivoa sa jedne i samopoštovanja i socijalne kompetencije sa druge strane. Generalno, samopoštovanje i socijalna kompetencija rastu sa svakim uspešno završenim nivoom obrazovanja. Samopoštovanje je ispitivano Rosenbergovom skalom, a socijalna kompetencija na osnovu odgovora osuđenih na problem-situacije.

Sledi prikaz dela rezultata istraživanja⁷ o ulozi obrazovanja u ostvarivanju promene ponašanja osuđenika u zatvorskim ustanovama. Sprovedeno istraživanje je imalo za cilj da utvrdi da li učešće osuđenika u obrazovnim programima utiče na redukciju skora rizika recidivizma i

6 *Prison Studies Project: Why Prison Education?* (2008). Dostupno na: www.prosinstudiesproject.org.

7 Rezultati su samo mali deo istraživanja iz doktorske disertacije: Ilijić, Lj. (2016), *Uticaj obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja na redukciju rizika recidiva kod osuđenih lica*, odbranjene 14. 6. 2016. na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu.

postizanje pozitivnih promena u ponašanju. Istraživanje je sprovedeno u Kazneno-popravnim zavodu Sremska Mitrovica. Uzorak je činilo 120 ispitanika koji su punoletni, pravosnažno osuđeni i ispunjavaju kriterijume neophodne za istraživanje u pogledu obrazovnog nivoa (tj. postojanja obrazovnih potreba⁸) i (ne)uključenosti u obrazovne procese, kao i u pogledu kriterijuma dužine izrečene kazne (preko tri godine). Uzorak je podeljen u dve podgrupe i to: *edukativna grupa* (E), koju čine ispitanici koji imaju obrazovne potrebe i koji su uključeni u obrazovne procese u zatvoru i *kontrolna grupa* (K), koju čine ispitanici koji imaju obrazovne potrebe, a nisu uključeni u obrazovne procese u zatvoru.

Podaci neophodni za istraživanje prikupljeni su analizom podataka iz *Upitnika za procenu rizika potreba i kapaciteta osuđenih na zatvorsku kaznu preko tri godine*, ličnih listova ispitanika i *Izveštaja stručnih službi*. Iz navedenog upitnika prikupljeni su podaci iz svakog od četrnaest odeljaka, ali i podaci o skorovima rizika recidivizma. Podaci iz odeljaka kao i skorovi rizika recidivizma mereni su pre uključivanja u obrazovni proces i nakon završenog obrazovnog procesa i/ili prilikom reklasifikacije/revidiranja *Upitnika*. Promene u ponašanju posmatrane su kroz analizu skora⁹ odeljka *ponašanje prema drugima* – iz koga su dobijeni podaci o odnosu prema drugima (osoblju, drugim osuđenim), da li ima neprijateljski ili agresivan stav, kakvo je snalaženje u interpersonalnim odnosima, kao i iz ličnih listova odakle su prikupljeni podaci o disciplinskom kažnjavanju, reklasifikaciji (rekategorizaciji u povoljniji ili nepovoljniji tretman) i dobijenim pogodnostima. Iz *odeljka obrazovanje* prikupljeni su podaci o prethodnom obrazovanju (problem u školovanju, ranije napuštanje škole, stav prema obrazovanju).¹⁰

8 Obrazovne potrebe, u o ovom istraživanju, definisane su i određene onako kako se navode u *Upitniku za procenu rizika* – kao potrebe osuđenika za naknadnim osnovnoškolskim i srednjoškolskim obrazovanjem odnosno sticanjem stručnih kvalifikacija.

9 Razlike u skorovima dobijenih na prvom i drugom merenju.

10 Uticaj obrazovnog procesa posmatran je kroz procenu nivoa rizika od recidivizma i postizanje pozitivnih promena u ponašanju i to: a) Početnim i naknadnim merenjem nivoa rizika osuđenih koji imaju obrazovne potrebe, a uključeni su u obrazovne procese; b) Početnim i naknadnim merenjem nivoa rizika recidivizma kod osuđenih koji imaju obrazovne potrebe, a nisu uključeni u obrazovne procese (prilikom reklasifikacije ili u slučaju pisanja molbe za uslovni otpust); c) Analizom indikatora pozitivnih promena u ponašanju nastalih u toku penalne rehabilitacije kod osuđenih sa obrazovnim potrebama.

Starost ispitanika je jedna od analiziranih varijabli, a dobijeni podaci prikazani su tabelarno.

Tabela 1: Struktura ispitanika prema starosti

<i>Starosna grupa</i>	<i>Broj</i>	<i>%</i>
Do 30 god.	34	28,3
30-45.	69	57,5
46-60.	15	12,5
Preko 60 god.	2	1,6
Ukupno	120	100

Iz prikazane tabele uočavamo da je u uzorku ispitivane populacije, najzastupljenija kategorija koja pripada zreloom dobu (od 31 do 45 godina) i čini 57,5 % ukupnog uzorka. Zatim po učestalosti sledi starosna grupa koja pripada ranom zreloom dobu odnosno uzrasnoj kategoriji do 30 godina 28,3 %. U nešto manjem procentu, tačnije sa 12,5 % je zastupljena kategorija osuđenih koja pripada starosnoj dobi od 46 do 60 godina, dok je svega 1,6 % osuđenika starije životne dobi odnosno starije od 61 godine.

U situaciji kada celokupni uzorak ima obrazovne potrebe, značajnim se čini podatak da čak 85,5 % ispitanika čine oni koji su u starosnoj kategoriji od 30 do 45 godina, a koji su ne samo sposobni za učenje, obuku i savladavanje novih radnih i profesionalnih veština nego i za rad. Ovi podaci ukazuju na potrebu za dodatnim ulaganjem napora kako bi se osuđeni sa obrazovnim potrebama motivisali za uključivanje u obrazovni proces u zatvoru (Jovanić & Ilijić 2015).

Podaci koji se odnose na prethodno pohađanje škole tj. utvrđivanje da li je ispitanik napustio školovanje pre završetka obaveznog obrazovanja, da li je bežao iz škole, nije pohađao nastavu ili je izbačen iz škole vidljivi su u sledećoj tabeli.

Tabela 2: Struktura ispitanika na osnovu ranijeg/prethodnog školovanja

<i>Pohađanje škole/ prethodno školovanje</i>	<i>Broj</i>	<i>%</i>
Neproblematično	36	30
Problematično	44	36,7
Vrlo problematično	40	33,3
Ukupno	120	100

Iz prikazane Tabele 2 vidljivo je da je najzastupljenija kategorija ispitanika koja je imala problematično prethodno školovanje i ona čini 36,7 % uzorka. Na drugom mestu po zastupljenosti, sa 33,3 %, su ispitanici koji su imali vrlo problematično prethodno školovanje, a 30 % ispitanika nije imalo problema (napuštanje/bežanje/izbačen iz škole) u prethodnom školovanju. Ovi podaci nam jasno govore da je 70 % uzorka (*ako posmatramo kategoriju problematičnog i vrlo problematičnog prethodnog školovanja zajedno*) ima prethodna negativna iskustva u školovanju ili drugim rečima da nisu redovno pohađali nastavu, da su napustili obavezno školovanje ili su izbačeni iz škole.

Da li ispitanici poseduju stručnu spremu (verifikovanu ili na nivou usvojenih veština) je naredno analizirano pitanje.

Tabela 3: Struktura ispitanika prema nivou stručne spreme/veštine

<i>Stručna sprema / verifikovana ili na nivou veština</i>	<i>Broj</i>	<i>%</i>
Ima stručnu spremu/ potrebne veštine	29	24,2
Nema potrebne veštine	91	75,8
Ukupno	120	100

Iz prikazane Tabele 3 uočavamo da 75,8 % uzorka nema stručnu spremu odnosno nema razvijene veštine neophodne za obavljanje određenih poslova dok 24,2 % uzorka ima određene veštine (verifikovane ili na nivou usvojenih veština). Ovaj podatak o velikom procentu osuđenika koji nemaju ni verifikovane stručne veštine ni usvojena znanja za obavljanje

određenih poslova (na nivou razvijenih veština) svakako ističe potrebu realizovanja programa profesionalne obuke u zatvorskim ustanovama, ali i neophodnost pozitivnog delovanja u pravcu razvoja motivacije osuđenika za uzimanje aktivnog učešća u pomenutim tretmanskim sadržajima.

U sledećoj tabeli prikazani su podaci koji se odnose na stavove osuđenika prema obrazovanju, da li veruju u vrednosti obrazovanja i da li su motivisani za nastavak školovanja.

Tabela 4: Struktura ispitanika na osnovu stava prema obrazovanju/stručnoj obuci

<i>Stav prema obrazovanju i obuci - Vera /motivacija</i>	<i>Broj</i>	<i>%</i>
Neproblematičan stav	47	39,2
Problematičan	33	27,5
Vrlo problematičan stav	40	33,3
Ukupno	120	100

Analizom prikazanih rezultata (Tabela 4) uočavamo da 39,2 % ispitanika ima pozitivne stavove u pogledu obrazovanja i stručne obuke odnosno da ima pozitivan stav prema školi i motivaciju da pohađa obrazovne/stručne kurseve. Vrlo problematičan stav tj. negativan stav u pogledu vrednosti obrazovanja ima 33,3 % uzorka, a nešto umereniji, ali ipak problematičan stav ima 27,5 % uzorka. Ove dve kategorije (*problematičnog i vrlo problematičnog stava*) čine 60,8 % ukupnog uzorka ispitivane populacije.

Jedan od najvažnijih rezultata sprovedenog istraživanja odnosi se na potvrdu polazne hipoteze da uključenost osuđenika u programe obrazovanja ostvaruje pozitivne efekte na ponašanje osuđenika.

ANOVA testom vršena su poređenja između grupa (*K* i *E*) u pogledu različitih posmatranih promena u ponašanju.¹¹ Podatak koji je potvrdio da postoje statistički značajne korelacije između razlika u ponašanju posmatranih grupa ispitanika dobijen je metodom analize međusobnog dejstva efekata faktora. Najvažniji rezultati ukazuju na postojanje statistički značajnih korelacija između:

¹¹ Starost i dužina zatvorske kazne kontrolisani su na taj način što su u analizi stavljeni kao kovarijati.

1. Uključenosti u obrazovni proces i pozitivnih promena u ponašanju prema drugima. Ispitanici koji su bili uključeni u obrazovni proces promenili su svoje ponašanje prema drugima na bolje. Parametri pomenute korelacije su: $F=48,32$; $df=1$; $\epsilon^2=0,294$; $p<0.01$;
2. Uključenosti u obrazovni proces i reklasifikacije u povoljniji tretman. Ispitanici koji su bili uključeni u obrazovni proces (*E* grupa) češće su reklasifikovani u povoljniji tretman. Parametri korelacije su: $F=56,93$; $df=1$; $\epsilon^2=0,329$; $p<0.01$;
3. Uključenosti u obrazovni proces i dobijenih pogodnosti. Parametri korelacije su: $F=56,6$; $df=1$; $\epsilon^2=0,328$; $p<0.01$;
4. Uključenosti u obrazovni proces i ponašanja u instituciji, što nam ukazuje na podatak da je obrazovna grupa manje disciplinski kažnjavana od grupe koja nije učestvovala u obrazovnim procesima. Vrednosti pomenute korelacije su: $F=19,59$; $df=1$; $\epsilon^2=0,145$; $p<0.01$.

Pozitivni efekti obrazovnih procesa su vidljivi iz rezultata. Uključivanje u osnovnoškolsko obrazovanje ili profesionalnu obuku može da proizvede i pozitivne promene u ponašanju osuđenih, poboljša odnose osuđenog prema drugima, dovede do boljeg poštovanja reda i discipline u zatvoru i redukuje rizik recidivizma. Stoga, ulaganje u obrazovne sadržaje predstavlja dugoročno isplativu investiciju. Uzimajući u obzir ukupne troškove kriminala, troškove ponovnog vraćanja u zatvor i štetu po pojedinca, društvo i porodicu koju proizvede izvršenje krivičnog dela, sa ekonomskog stanovišta, čak i malo smanjenje stope kriminala i promene u ponašanju, nastalih kao rezultat obrazovnih procesa, čine se isplativim i korisnim (Ilijić 2016).

Podaci o ispitivanju¹² odnosa osuđenika prema obrazovanju govore da velik deo njih (61 %) nije učestvovao u obrazovnim programima zbog objektivnih razloga (trajanja kazne i nepostojanja uslova), a ne odsustva motivacije. Neki od njih u svojim odgovorima čak navode da su se više puta prijavljivali, ali da im nije odobreno. U najvećem broju odgovora (43 %)

¹² Istraživanje je rađeno u KPZ Sremska Mitrovica u junu 2015. godine. Podaci su prikupljeni upitnikom sa pitanjima otvorenog i zatvorenog tipa kao i listom tvrdnji sa Likertovom skalom. Uzorak je prigodan, činilo ga je 85 recidivista – osuđenika koji su bar jednom prethodno izdržavali zatvorsku kaznu (Knežić; Savić 2015).

pominje se praktična svrha obrazovanja – sticanje znanja i veština koje će omogućiti lakše zapošljavanje po izlasku iz zatvora i bolje snalaženje u životu. Neki od tipičnih odgovora su:

- *lakšem pronalaženju posla po izlasku iz KPZ-a, dobrom šansom da se nauči nešto novo i korisno;*
- *da bi po izlasku lakše našli posao, da bi bili konkurentniji;*
- *čovjek koji više zna više i vredi i lakše pliva kroz život;*
- *teško sam nalazio poslove bez diplome, smatram da bi daljim obrazovanjem to bilo lakše;*
- *da bih se zaposlio, znao da radim i prehranio porodicu;*
- *da bi naučio nešto novo što će mi koristiti kroz život.*

I ovo istraživanje pokazuje da sa stanovišta osuđenika za obrazovanje ima mesta u našim zatvorima i da je za neke programe, među kojima su i obuke za deficitarna zanimanja na tržištu rada, interesovanje veće nego što za sada postoje mogućnosti (Knežić; Savić 2015). Izgleda da ako je obrazovanje zasnovano na potrebama osuđenika i realnim mogućnostima zapošljavanja nakon izdržane zatvorske kazne, onda ne izostaje ni motivacija za učestvovanje u obrazovnim programima.

Poteškoće i izazovi u realizaciji programa profesionalne obuke u zatvorima

U nekim zatvorskim sistemima stručno obrazovanje se realizuje uz radne aktivnosti dok je u drugima stručno osposobljavanje deo posebnih obrazovnih programa i sadržaja. Bez obzira na koji način se organizuje proces profesionalnog osposobljavanja, posebna briga se mora posvetiti kvalitetu stručnog obrazovanja i balansu između produktivnosti i radne obuke. Često, element učenja nije dovoljno naglašen, iako stručno obrazovanje može biti odličan izvor opšteg ličnog razvoja i efikasno sredstvo za prenošenje i razvoj radne sposobnosti (Council of Europe – Education in Prison, 1990).

Vrlo je teško ponuditi iste oblike stručnih programa u zatvorima kao u redovnom obrazovnom sistemu izvan zatvora, a čini se da je još teže organizovati obuku koja treba da održi korak sa dešavanjima i veštinama koje se traže na tržištu rada. Međutim, neophodno je da postoje jake veze između rada i obuke, jer jedino takav pristup može da omogući osuđenicima

da, nakon teorijske obuke u učionici, realizuju praksu u okviru zatvorskih radionica (Norwegian Ministry of Education and Research, 2005).

Često, u zatvorima se stiču tradicionalne veštine za koje postoji vrlo ograničena potražnja na tržištu rada (Council of Europe – Education in Prison, 1990). S obzirom da se spektar mogućnosti za zapošljavanje menja vrlo brzo, neophodno je da stručno obrazovanje bude dovoljno fleksibilno da se prilagodi tim promenama. Pored toga, neophodno je da kvalitet stručnog obrazovanja u zatvorima bude na visokom nivou, kako zbog tržišta rada koje je veoma osetljivo tako i zbog drugih faktora koji ograničavaju radne izgledе bivših zatvorenika (kao što je, npr., visoka stopa nezaposlenosti opšte populacije i dr.). Stručno obrazovanje u zatvorima najbolje može postići dobre standarde u slučaju da je obezbeđeno od strane društvene zajednice ili u saradnji s njom odnosno institucijama koje pružaju najviši kvalitet stručnog obrazovanja. Da bi proces stručnog osposobljavanja bio efektivan, neophodno je i prilikom programiranja napraviti dobar odnos između stručnog obrazovanja i radnog angažovanja u zatvoru. Često, u razvijenim zemljama, osuđenici dobijaju visoko-kvalitetnu obuku, za koju im nisu potrebne posebne ili nove veštine, što može da bude demoralisjuće jer ne zahteva napredovanje i učenje novih veština (Council of Europe – Education in Prison, 1990).

Iako radno angažovanje u zatvorskoj ustanovi ima potencijal da omogući osuđenicima bolje izgledе za zapošljavanje, važno je praviti razliku između rada u zatvoru (kao što je, npr., angažovanost na pripremanju obroka u kuhinji ili održavanju higijene) i profesionalne obuke odnosno industrijskog rada koji se odvija u zatvorskim radionicama. Nivo naknade koja se dobija za učešće u radu u zatvorskoj ustanovi često je motivišjući faktor za radno angažovanje, odnosno, nepostojanje naknade za profesionalno obuku je jedan od jakih faktora nezainteresovanosti osuđenika za sticanje novih radnih veština. Međutim, rad u okviru zatvorske ustanove često zahteva nizak nivo kvalifikovanosti, koji je ograničen na rutinske, manuelne aktivnosti i ne omogućava razvoj novih radnih veština i sposobnosti koje im mogu pomoći u pronalasku zaposlenja nakon izlaska iz ustanove.

U istraživanju sprovednom u ženskom zatvoru u Velikoj Britaniji rezultati potvrđuju prethodne navode. Naime, samo tri od deset radno angažovanih osuđenica smatralo je da će im radno angažovanje u zatvoru pomoći da dobiju posao na slobodi dok su ostale osuđenice smatrale da im zatvorsko

radno angažovanje neće biti od koristi za buduće zaposlenje, jer nemaju interesovanje za tu vrstu posla, kao i da je rad u zatvoru suviše prost i mehanički (Hawley; Murphy & Souto-Otero 2013).

Sa porastom zatvorske populacije i ograničenim resursima, identifikovanje i podržavanje mogućnosti da se adekvatno kombinuju stručno osposobljavanje i rad može se posmatrati kao jedan od načina pripreme zatvorenika za zapošljavanje nakon njihovog puštanja, ali i kao načina za prevazilaženja ograničenih resursa. Stručno osposobljavanje i rad u zatvoru predstavljaju priliku za zatvorenike da se uključe u pozitivne, smislene aktivnosti u zatvorskom okruženju, steknu iskustvo, razviju radnu naviku i radnu disciplinu, samopoštovanje, ali i veštine i kompetencije kojima će da poboljšaju izgleda za zapošljavanje.

Umesto zaključka

Tretman u zatvorskim ustanovama podrazumeva primenu različitih obrazovnih, radnih i slobodno-vremenskih sadržaja u cilju eliminisanja kriminogenog ponašanja i dobre socijalne reintegracije osuđenika nakon izlaska iz ustanove. Međutim, kriza zatvora (Mrvić-Petrović 2007) u velikom broju zemalja u svetu otežava sprovođenje tretmanskih sadržaja. Savremene zatvore karakteriše stalni globalni rast zatvorske populacije i velika preopterećenost zatvorskih kapaciteta. Zatvori su prenaseljeni, veoma mnogo koštaju, opterećeni su visokom stopom recidivizma i imaju skroman uticaj na stanje kriminaliteta (Soković 2012). Tako visoke stope zatvaranja, sa jedne strane, i ograničeni budžeti za funkcionisanje zatvorskih sistema, sa druge strane, usmeravaju pažnju kreatora kaznene politike ka proceni efikasnosti postojećih programa tretmana (Brewster & Sharp 2002). Ulaganje u obrazovanje osuđenika, čini se najisplativijom i najdugoročnijom investicijom, koja može da pruži višestruke pozitivne efekte. Imajući u vidu ogromne društvene troškove kriminala, čak i malo smanjenje kriminala, povezano sa obrazovanjem, važno je i sa ekonomskog stanovišta (Lochner & Moretti 2003). Pružajući pozitivno okruženje za učenje, zatvori mogu da utiču na osuđenika da pametno iskoriste vreme provedeno u ustanovi, popune praznine u njihovom znanju, učenju i navikama, ali i da poboljšaju mogućnosti za zapošljavanje po izlasku iz ustanove (Hawley; Murphy & Souto-Otero 2013). Svi ovi faktori mogu smanjiti šanse za recidiv.

Realizacija obrazovnih programa je kompleksan i višestran proces sa mnoštvom mehanizama preko kojih mogu da utiču na promene ponašanja pojedinca u zatvoru i društvenoj zajednici, na slobodi (Duguid 1998).

Sticanje stručnih kvalifikacija osuđenom licu pruža veće šanse za uspešniju socijalnu reintegraciju i redukuje rizik od recidiva. To ne implicira da oni koji su uključeni u obrazovni proces u ustanovi više neće vršiti krivična dela, jer je recidiv višezročna pojava, već da osuđeno lice povećava svoje mogućnosti za uključivanje u prosocijalne tokove. Povećanim obrazovnim nivoom ili osposobljenošću za određeno zanimanje povećavaju se i predispozicije za uzimanje učešća u adekvatnom zaposlenju nakon isteka kazne, što svakako predstavlja korak dalje od dotadašnje kriminalne karijere (Žunić-Pavlović & Jovanić 2006). Među brojnim iskušenjima u lancu reintegracije i prevencije povratništva stručno obrazovanje je ona karika čiju korisnost ili značaj u penološkoj andragogiji još niko ne poriče.

VOCATIONAL EDUCATION OF CONVICTS: TEMPTATION OF HOPE

Abstract

The criminological, penologic-andragogical, psychological and sociological literature, here and abroad, teaches us that even the most severe forms of punishment throughout the history have not succeeded to reduce crime rates and recidivism. Therefore, the treatment of convicts based on education, training and employment, should have the best chances to prepare convicts for the life after the expiration of their penalties, which is actually the purpose of prison sentence execution (Law on Execution of Criminal Sanctions of the Republic of Serbia).

The results of researches worldwide, indicate that the educational level, professional qualification and skills of convicts are lower than the average of general population. Low level of professional qualification and lack of skills necessary for the integration into the working world, additionally aggravate the employment of convicts once they are released from prison.

Numerous researches suggest that the inclusion of convicts in the process of professional training has multiple positive effects on the educational level, reducing recidivism, increasing employment opportunities after release, as well as on improvement of convicts' behaviour in prison. The hope of "recovery" is the biggest challenge for the detained and for those who put them under detention, and professional education is emerging as a good lead on that way. This paper is dedicated to the analysis of results of the research on effects of educational process and vocational training on convicts.

Keywords: convicts, education, vocational training, recidivism and positive changes in behaviour.

Literatura

- Bozos, A. & Hausman, J. 2004. *Correctional Education as a Crime Control Program*. UCLA School of Public Policy and Social Research, Department of Policy Studies.
- Brown, S. L. 2000. *Cost-effective correctional treatment*. Forum on Corrections Research, 12(2). Correctional Service of Canada: Ottawa. Available from: <http://www.csc-scc.gc.ca/research/forum/e122/e122n-eng.shtml> (accessed 25 November 2013).
- Callan, V. & Gardner, J. 2007. The role of VET in Recidivism in Australia. In: Dawe, S. (Ed.) *Vocational Education and Training for Adult Prisoners and Offenders in Australia: Research readings*. National Centre for Vocational Education Research-NCVER, Australian Government. Available from: www.ncver.edu.au (accessed 18 May 2014).
- Cronin, J. 2011. *Prison Education Programs Reduce Inmate Prison Return Rate, Study Shows*. Retrived on December, 12. 2013. Available from: www.sciencedaily.com (accessed 29 April 2014).
- *Council of Europe - Education in Prison*. Recommendation No R(89)12 Adopted by the Committee of Ministers of the Council of Europe on 13 October 1989 and Explanatory memorandum. Strasbourg 1990. Available from: www.erea.org/upload/media/Education_in_Prison_02pdf (accessed 28 January 2014).
- Cecil, D.; Drapkin, D. A.; MacKenzie, D. L. & Hickman, L. J. 2000. The Effectiveness of Adult Basic Education and Life-Skills Programs in Reducing Recidivism: A Review and Assessment of the Research. *Journal of Correctional Education*, 51(2), pp. 207-226.
- Davis, L.; Bozick, R.; Steele, L. J.; Saunders, J. & Miles, J. 2013. *Evaluating the Effectiveness of Correctional Education: A Meta Analysis of Programs that Provide Education to Incarceration Adults*. Bureau of Justice Assistance. U. S. Department of Justice. Rand Organization. Available from: www.rand.org/pubs/research_reports/RR266 (accessed 7 June 2014).
- Despotović, M. 2010. *Razvoj kurikuluma u stručnom obrazovanju*. Filozofski fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd.
- Duguid, S. 1998. British Columbia Prison Education Research Project. Final Report Social Sciences and Humanities Research, Ottawa (Ontario): Council of Canada
- *Evaluating Correctional Education*. 1997. Using Correctional Education Data: Issues

- and Strategies. Available from: <http://www2.ed.gov/offices/OVAE/AdultEd/OCE/IssuesStrategies/ch5.html> (accessed 9 April 2013).
- Gaes, G. 2008. *The Impact of Prison Education Programs on Post-release Outcomes*. Available from: www.urban.org/projects/reentry-roundtable/upload/Gaes.pdf.
 - Gerber, J. & Fritsch, E. J. 1995. Adult Academic and Vocational Correctional Education Programs: A Review of Recent Research. *Journal of Offender Rehabilitation*, Vol. 22, pp. 119–142.
 - Hawley, J.; Murphy, I. & Souto-Otero, M. 2013. *Prison Education and Training in Europe. Current stay-of-play and Challenges*. A summary report authored for the European Commission by GHK Consulting. Available from: www.ec.europa.eu.
 - Ilijić, Lj. 2016. *Uticaj obrazovanja i profesionalnog osposobljavanja na redukciju rizika recidiva kod osuđenih lica*. Doktorska disertacija odbranjena 14. 6. 2016. na Fakultetu za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, Univerzitet u Beogradu.
 - Ilić, Z. & Jovanić, G. 2011. *Zatvori i/ili sloboda pod nadzorom*. Beograd: Planeta Print.
 - Jovanić, G. & Ilijić, Lj. 2015. Obrazovne potrebe i edukativni tretman. U: Vuković, M. (Ur.) *Specijalna edukacija i rehabilitacija danas*. IX međunarodni naučni skup. Beograd: Fakultet za specijalnu edukaciju i rehabilitaciju, str. 157-169. Dostupno na: icf.fasper.bg.ac.rs/zbornici/2015-danas-proceedings.pdf.
 - *Izveštaj o radu Uprave za izvršenje krivičnih sankcija za 2013*. Ministarstvo pravde R. S. Dostupno na: <http://www.uiks.mpravde.gov.rs/cr/articles/izvestaji-i-statistika/>.
 - John Howard Society of Alberta. 2002. *Inmate Education-Report*. Available from: www.johnhoward.ab.ca/pub/old/respaper/educa02.htm.
 - Knežić, B. 2001. *Obrazovanje i resocijalizacija*. Beograd, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
 - Knežić, B. 2014. Obrazovanje osuđenika: od deklarativnog do stvarnog. U: Knežić, B.; Pejatović, A.; Milošević, Z. (Ur): *Modeli procenjivanja i strategije unapređivanja kvaliteta obrazovanja odraslih u Srbiji*. Filozofski fakultet, Institut za pedagogiju i andragogiju, Beograd, 109-123.
 - Knežić, B.; & Savić, M. 2013. Challenges to adult education in Serbian prisons. In Despotović, M.; Hebib, E.; Balazs, N. (Eds): *Contemporary Issues of Education Quality*, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Serbia, Institute for Pedagogy and Andragogy, University of Belgrade, Serbia, Faculty of Adult Education and HRD, University of Pecs, Hungary, 235-248.
 - Knežić, B. & Savić, M. 2013. Obrazovanje u zatvoru: od prava do realizacije. *Andragoške studije*, br. 1, str. 99-116.
 - Knežić B. & Savić M. 2015. Recidivism and Prisoners' Education: An Always Actual Issue. *Empirical research in adult learning and education – Conceptual and Methodological Problems* - Book of Abstracts, pp. 19-21, /15th September, 2015/, Faculty of Philosophy, University of Belgrade, Belgrade.
 - Knežić, B. 2009. Društvene okolnosti – činilac povrata. U: Kron, L. (Ur.) *Kontrola kriminaliteta i evropski standardi: stanje u Srbiji*. Beograd: Institut za kriminološka i sociološka istraživanja.
 - Lochner, L. & Morreti, E. 2003. *The Effect of Education on Crime: Evidence from Prison Inmates, Arrest and Self-Reports*. Department of Economics, University of Western Ontario. Available from: www.emb.barkley.edu/~moretti/lm46.pdf.
 - MacKenzie, D. L. 2012. *The Effectiveness of Corrections - Based Work and Academic and Vocational Education Programs*. In: Petersilia, J. & Reitz, K. R. (Eds), *The Oxford Handbook of Sentencing and Corrections*. Available from: http://www.reentryeducationnetwork.org/uploads/1/2/5/3/12534585/the_effectiveness_petersilia.pdf (accessed 21 February 2014).

- MacKenzie, D. L. 2006. *What Works in Corrections: Reducing the Criminal Activities of Offenders and Delinquents*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Mrvić-Petrović, N. 2007. *Kriza zatvora*. Beograd: Vojnoizdavački zavod.
- Norwegian Ministry of Education and Research. 2004-2005. Short Version of Report No. 27. Education and Training in the Correctional Services "Another Spring". Available from: <http://www.epea.org/images/pdf/AnotherSpring-Norway.pdf> (accessed 18 April 2014).
- Odović, G.; Žunić-Pavlović, V. & Jovanić, G. 2014. Profesionalno osposobljavanje kao faktor rehabilitacije osuđenih lica u ustanovama za izvršenje kazne zatvora. III International Scientific Conference *Special Education and Rehabilitation-Adult Persons with Disabilities*. Oktobar, 24-26. 2014. Šabac. Str. 353-366.
- Prison Studies Project. 2008. *Why Prison Education?* Available from: www.prisonstudiesproject.org (accessed 15 September 2013).
- Parker, E. A. 1990. The Social-Psychological Impact of a College Education on the Prison Inmate. *Journal of Correctional Education* 41(3): 140-146.
- Soferr, S. 2006. Prison Education: Is It Worth It? *Corrections Today*, Vol. 68, Issue 6.
- Savićević, D. 2007. *Osobnosti učenja odraslih*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Stojanović, M. 2015. *Obrazovno iskustvo povratnika i njihova spremnost za osposobljavanje tokom izdržavanja kazne*. Master rad, odbranjen septembra 2015, Odeljenje za pedagogiju i andragogiju, Filozofski fakultet u Beogradu.
- Steurer, S. J. & Smith, L.G. 2003. Education Reduces Crime: Three-State Recidivism Study Executive Summary. *Correctional Education Association*. Available from: www.ceanational.org/PDFs/EdReducesCrime.pdf.
- Soković, S. 2012. Zatvori i kazneni populizam. *Pravni život*, 61(9), str. 815-829.
- Tracy, A.; Smith, L. G. & Steurer, S. 1998. Standing Up for Education: New CEA study seeks to definitively show Correlation Between Education and Reduced Recidivism. *Corrections Today*, Vol. 60, pp. 144-147.
- Uggen, C. 1999. Ex-Offenders and the Conformist Alternative: A Job Quality Model of Work and Crime. *Social Problems*, 46(1), 127-151.
- United Nation & UNESCO - Institute for Education. 1995. Basic Education in Prison. United Nations Sales Publication, No. 95-IV-3. Available from: www.unesdoc.unesco.org/images/0011/001116/111660eo.pdf (accessed 8 April 2013).
- Vacca, J. M. 2004. Educated Prisoners are Less Likely To Return to Prison. *The Journal Of Correctional Education*, 55(4), pp. 297-305.
- Žunić-Pavlović, V. & Jovanić, G. 2006. Savremene forme obrazovanja odraslih osuđenih lica. *Beogradska defektološka škola*, 12(3), str. 143-152.